

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)

Brolsma, M.

Publication date

2015

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Brolsma, M. (2015). *'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Epiloog. De humanitaire beweging in de jaren dertig

Vanaf 1932 zou Dirk Costers naam voor altijd verbonden zijn met die van Eduard du Perron (1899-1940), de man die in de eerste jaargang van het door hem en Menno ter Braak geredigeerde *Forum* (1932-1935) genadeloos met *De Stem*-redacteur afrekende. Deze 87 pagina's tellende aanval, die in 1933 ook gepubliceerd werd als *Uren met Dirk Coster. Een tegenstem*, was door Coster - die zijn positie als outcast en slachtoffer graag cultiveerde - zelf uitgelokt met het artikel 'Een vijand gevraagd' dat in mei 1931 in *De Stem* was verschenen. Du Perron had zich vervolgens, daartoe aangespoord door Ter Braak, als vijand gemeld en zich in de zomer van dat jaar in zijn Belgische kasteel Gistoux opgesloten om met de nodige tegenzin de verzamelde werken van zijn tegenstander door te ploegen. In zijn *Uren met Dirk Coster*, waarin hij al zijn geschriften van *Marginalia* tot *Waarheen gaan wij?* de revue liet passeren, borduurde hij voort op eerdere verwijten en ridiculiseerde hij vooral zijn zweverige gemoraliseer en de pompeuze 'Costeriaanse' stijl. Ook de vereenzelviging van deze 'pathaesthetheticus' met 'het ondergaande Europa' werd door Du Perron belachelijk gemaakt.¹ Wat hem vooral stak, was Costers populariteit. In de persoon Coster bestreed hij dan ook in de eerste plaats de typisch Hollandse, 'provincialistische' en 'dikdoenerige' mentaliteit. Het ging hem om het 'type mensch'. Wat Du Perron betrof, had hij zijn aanklacht dan ook evengoed aan het adres van Rommert Casimir gericht kunnen zijn.² Zijn aanval had met andere woorden tot doel om het nieuwe tijdschrift *Forum*, dat was opgericht met het doel de kleinzielige 'Hollandsche halfzachtheid' te liquideren, strategisch in het literaire veld te positioneren.³ Wat Du Perron ontging, was het groeiende engagement van Coster en *De Stem* tegen het politieke extremisme. Zijn vriend Ter Braak, die jarenlang had meegewerkt aan *De Stem*, zag het scherper. In een aan Havelaar gewijd herdenkingsartikel in 1930 had hij naar aanleiding van 'De nieuwe mensch' al gewezen op diens 'vage bewoordingen, omtrent zaken die men niet fel en precies genoeg kan zeggen'.⁴ Eind 1938 kwam ook Du Perron tot het inzicht dat Coster in feite een medestander was in de strijd tegen het fascisme en het nationaal-socialisme. Hij gaf de uitgever opdracht om het restant van de oplage van *Uren met Dirk Coster* te vernietigen en publiceerde in *Het Vaderland* een korte verklaring: 'In den strijd die thans gevoerd wordt tegen de barbarie, zie ik den heer Coster een zo fatsoenlijk iemand, dat deze heele aanval op hem "overdone" lijkt. Leve de heer Coster, als men aan den toekomstigen Hollandschen Goebbels denkt.'⁵

Hoewel tal van auteurs Coster verdedigden, zoals Anton van Duinkerken, Anthonie Donker en A. den Doolaard (1901-1994), die Du Perron een 'gratis pak slaag' in het vooruitzicht stelde, werd het voor hem na de kritiek van de *Forum*-redacteur steeds lastiger om zijn werk te publiceren.⁶ Coster had zijn programma weliswaar aangepast aan de veranderende eisen van de tijd, maar zijn

¹ Eduard du Perron, *Uren met Dirk Coster I*; *De smalle mens* (Amsterdam 1965) 78. Over de afrekening van Du Perron met Coster ook: Oversteegen, *Vorm of vent* 106; Fens, *De eigenzinnigheid van de literatuur* 79-90; L. Mosheuvel, 'Inleiding', in: Willem Mooijman ed., *Forum. Brieven, citaten, dokumenten en knipsels* (Den Haag en Rotterdam 1969) 5-26 en hoofdstuk acht van De Wispelaere, *Van Stem tot anti-Stem*.

² Kees Snoek, *E. du Perron. Het leven van een smalle mens* (Amsterdam 2005) 587.

³ Ibidem 585-590; Mosheuvel, 'Inleiding' 8, 10-12 en 86-91.

⁴ Ter Braak, 'De moderne ketterjager' 105.

⁵ Eduard du Perron, 'De oplaag van "Uren met Dirk Coster"'. Verklaring van den schrijver', *Het Vaderland* (16 december 1938, Avondblad) 1.

⁶ Van Faassen, 'Coster, Dirk (1887-1956)'. Vgl. Oomes, 'Dirk Coster 1887-1956' 382-383 en 385.

boodschap sloeg in de jaren dertig minder goed aan bij het publiek. Ook al bleef hij leidinggeven aan *De Stem* en sprak hij herhaaldelijk lezingen uit voor de VARA en VPRO-radio, hij gold nu in de ogen van velen als een gedateerde exponent van de naoorlogse vernieuwingszin en werd dikwijls beoordeeld op grond van de verheven idealistische overtuigingen en dito toon, waarmee hij rond 1920 zo'n succes had geogst. Coster beantwoordde Du Perrons aanval niet. Wel bleef hij het fascisme bestrijden. In 1933 stelde hij in *De Stem* verbitterd een enquête in naar 'de houdbaarheid van het humanisme'. Hierin probeerde hij zijn humanistische levensovertuiging nauwgezet te expliciteren als een ondogmatische mensenliefde en eerbied voor de persoonlijke autonomie van het individu, als een levensovertuiging die in strijd was met het 'geweld', de 'dwang' en het 'nationalisme' die in de eigen tijd veld leken te winnen, maar die volgens Coster volledig los stond van iemands waardering voor de parlementaire democratie.⁷

Weerstand tegen het fascisme en nationaal-socialisme

Ook al vond Dirk Costers penningstrijd tegen het fascisme en zijn toenemende gerichtheid op de politieke realiteit vanaf de tweede helft van de jaren twintig niet de door hem verlangde weerklank, deze verandering in zijn denken is in grote lijnen exemplarisch voor de verschuiving die zich rond 1930 in de gehele humanitaire beweging voltrok. In de jaren dertig kampte het humanitair idealisme met een sterk teruglopende belangstelling, omdat de hooggespannen, optimistische verwachtingen van de naoorlogse jaren niet waren uitgekomen, niet meer pasten bij het zakelijkere en somberdere culturele klimaat en zelfs haaks leken te staan op het door economische en politieke spanningen geteisterde eigen tijdsgewricht. Ook de voltooiing van de religieuze mobilisatie van de confessionelen - die gepaard was gegaan met een versterking van de orthodoxie en met een grotere invloed van de kerk op de samenleving - had de urgentie van een religieus, humanistisch en ondogmatisch alternatief voor het officiële christendom verminderd en daarmee de aantrekkingskracht van de humanitaire beweging doen slinken.

Door de opmars van de totalitaire ideologieën en de dreiging van een nieuwe oorlog in Europa, door het succes van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in eigen land en de economische crisis en werkloosheid - die Nederland, in tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, wél direct en hard raakte - zagen de meeste woordvoerders van de humanitaire beweging uit de vroege jaren twintig, zich in de jaren dertig genoodzaakt om hun idealen en verwachtingen aan te passen. Ook zij verruilden, net als Coster, het optimistische verlangen naar een 'nieuwe cultuur' of een 'nieuwe gemeenschap' voor een nuchterder en meer op de realiteit gericht perspectief. Typerend is bijvoorbeeld dat het bestuur van de Internationale School voor Wijsbegeerte aan het begin van de jaren dertig besloot dat er op de cursussen meer aandacht moest worden geschonken aan actuele vraagstukken.⁸ Tot een vergelijkbaar inzicht was Willem Banning gekomen toen hij in 1932 als de kersverse hoofdredacteur van *De Blijde Wereld*, de naam van dat tijdschrift - die hij associeerde met 'een verre, overwonnen romantische periode' - veranderde in het beter bij de tijdsomstandigheden passende *Tijd en Taak*, een titel die hij ontleend had aan een dichtbundel van de socialist-

⁷ 'Enquête naar de houdbaarheid van het humanisme voor de toekomst', *De Stem* (1933) 337-343. *De Stem* publiceerde reacties op deze enquête van: J.D. Bierens de Haan, Antoon Vloemans, Henk Brugmans, R.F. Beerling, H.T. Colenbrander, J. Bierens de Haan jr., Anton van Duinkerken, T.J.C. Gerritsen, J.F. Otten, J.J. Boasson, J.J. Westenburg en Willem Banning.

⁸ Van Everdingen, *Zestig jaar Internationale School voor Wijsbegeerte* 29.

neerlandicus Garnt Stuiveling (1907-1985), die de literatuurkritiek in het tijdschrift voor zijn rekening zou nemen.⁹

Het humanisme gold in de jaren dertig voor de meeste humanitair idealisten niet langer als een allesomvattend antidotum voor de waarden crisis en de nationale tegenstellingen in Europa, maar als een kwetsbare en impopulaire overtuiging, die moest worden verdedigd tegen de anti-humanistische en antidemocratische machten die het bedreigden.¹⁰ In een beschouwing in *De Stem* over 'De toekomst van het humanisme' meende Herman Wolf dat het de tragiek van de humanist was dat hij er niet in slaagde om zijn idealen aan de man te brengen, dat terwijl hij van 'slapheid en halfheid' werd beticht 'omdat hij slechts in "vage begrippen" en "zwevende termen" vermag te spreken over de "potentieële eenheid" van het menselijke', 'de anderen die zich beroepen op het Bloed, het Ras, het Volk, de Kerk, de Partij, miljoenen aanhangers, volgelingen en geloovigen vinden'.¹¹

Vanwege deze bedreiging van de gekoesterde humanistische idealen, als 'menschelijkheid' en de persoonlijke vrijheid én vanwege hun overwegend linkse (vooral sociaal-democratische), pacifistische en internationalistische politieke oriëntatie, namen de meeste, toonaangevende vertegenwoordigers van de humanitaire beweging duidelijk stelling tegen de opkomende collectivistische bewegingen als het nazisme, fascisme en communisme. Ook al waren deze bewegingen net als de humanitair idealisten tegen het liberaal-burgerlijke kapitalisme gekant en deelden zij bovendien met de eerste twee politieke stromingen een sterk antirationalistisch element.¹² Gustaaf van den Bergh van Eysinga bijvoorbeeld - die bij het Hegel-congres de rechts-hegeliaanse leerlingen van Bolland van een 'fascistoïde' optreden had beticht - was in 1932 betrokken bij de oprichting van de Bolland-Stichting, die zich nadrukkelijk wilde distantiëren van het Bolland-genootschap voor Zuivere Rede, dat volgens hem en zijn medestanders te sterk beïnvloed werd door Jacob Hessing, die zich in deze jaren tot een belangrijke ideoloog van de NSB zou ontpoppen.¹³ Felix Ortt verzette zich tegen de publicatie van de vertaling van zijn hoofdwerk *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* (1917) in het nazistische, 'gelijkgeschakelde' Duitsland, de theoloog-levensfilosoof Arnold de Hartog voerde het woord bij een demonstratie van Amsterdamse joden tegen de Neurenberger rassenwetten en Kees Meijer bestreed het nazisme in *Het Nieuwe Leven*.¹⁴ Ook in andere humanitair-idealistische periodieken als *De Stem*, *Tijd en Taak*, *Barchem-Bladen*, *De Smidse*, *Het Kouter* en *Bevrijding* werd nadrukkelijk tegen het nationaal-

⁹ Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 91; Huijsen, *Socialisme als opdracht* 59.

¹⁰ Over de bedreiging van het humanisme bijvoorbeeld: W.C.H. Tenhaeff, 'Het humanisme in het gedrang', *Het Nieuwe Leven* (1934-1935) 55-86; Herman Wolf, 'De verwachting van het rijk der vrijheid in het humanisme', *De Smidse* (1932) 199-222; J.D. Bierens de Haan, 'Heeft het humanisme toekomst', *De Stem* (1933) 453-458; Antoon Vloemans, 'Humanisme en zijn toekomst', *De Stem* (1933) 549-556 en Willem Banning, 'Inzake humanisme', *De Stem* (1934) 582-508.

¹¹ Geciteerd in: Scheffer, "'Alles doet mee aan de werkelijkheid'" 31; Wolf, 'Over de toekomst van het humanisme', *De Stem* (1933) 459-463, aldaar 460-461.

¹² Veel vooraanstaande humanitair idealisten overleden in het interbellum, zoals: Henri van den Bergh van Eysinga (1920), Geertruida Kapteyn-Muysken (1920), Clara Wichmann (1922), Truus Kruyt-Hogerzeil (1922), Jacob van Rees (1928), Just Havelaar (1930), Lodewijk van Mierop (1930), Frederik van Eeden (1932), Jan de Gruyter (1932), Jos Giesen (1932), Koos van der Leeuw (1934), Kees Meijer (1935) en Bart de Ligt (1938).

¹³ Otterspeer, *Bolland* 544-545.

¹⁴ André de Raaij, 'Wankelende weerloosheid. Over christen-anarchist Felix Ortt', *De As* 158 (2007) 36-37; L.F. de Graaff, 'De Hartog. Een oorspronkelijk en gedreven Godgeleerde', *Woord en Dienst. Opiniërend magazine voor de protestantse kerk in Nederland* 12 (2008) 26-27; Kees Meijer, 'De politieke partijen en "de Nieuwe gedachte"', *Het Nieuwe Leven* (1933-1934) 321-328, aldaar 325-328 en Kees Meijer, 'Rede op de achttiende jaarvergadering van "de Nieuwe gedachte"', *Het Nieuwe Leven* (1934-1935) 65-72, aldaar 67-68.

socialisme, fascisme en communisme geprotesteerd; het officieuze orgaan van de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten *Bevrijding* was bijvoorbeeld een van de weinige periodieken in Nederland die uitvoerig aandacht besteedde aan de showprocessen tijdens Stalins Grote Zuivering in de jaren 1936-1938.¹⁵ Op de Internationale School voor Wijsbegeerte zouden in de jaren dertig diverse Duitse emigranten spreken die na 1933 in ballingschap waren gegaan in het Europese buitenland of de Verenigde Staten, zoals de filosoof Ludwig Klages (Zwitserland), de religieus-socialist Paul Tillich (VS), de filosoof Ernst Cassirer (1874-1945, Zweden), de psycholoog Charlotte Bühler (1893-1974, VS) en de hoogleraar sociologie Karl Mannheim (1893-1947, Groot-Brittannië). Dat zij naar Amersfoort konden komen, was hoofdzakelijk de verdienste van de Duitse religieus-socialist en hoogleraar pedagogiek Carl Mennicke, die zelf na Hitlers *Machtergreifung* naar Nederland was uitgeweken en - na enige tijd bij Banning en zijn gezin in Bentveld te hebben gewoond - in 1935 voorzitter van de school was geworden.¹⁶

Sommige humanitair idealisten bestreden de opmars van de totalitaire ideologieën niet alleen met de pen, maar sloten zich ook aan bij antifascistische organisaties. Herman Wolf was bijvoorbeeld als secretaris actief bij het Nederlandsch Comité van Kunstenaars voor den strijd tegen de Duitse terreur, de in juli 1933 opgerichte Nederlandse afdeling van de internationale 'Aide aux Luttés contre le Fascisme Hitlerien'. Hierbij waren ook andere humanitair idealisten als Nico van Suchtelen, de met de Arbeidersgemeenschap verbonden volkspvoedster Emilie Knappert en *De Stem*-medewerker Johannes Tielrooy betrokken.¹⁷ Herman Wolf en Nico van Suchtelen behoorden eveneens, net als de prominente humanitair idealisten Gerardus Horreüs de Haas, Lambertus Jacobus van Holk, Willem Banning, Anthonie Donker en Henriette Roland Holst tot de eerste ondertekenaars van de beginselverklaring van het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen. In het bestuur van dit comité, dat in 1936 was opgericht naar het voorbeeld van het Franse Comité de vigilance des intellectuels antifascistes en ongeveer duizend leden telde, zat de levensfilosoof, ex-predikant en directeur van de Rotterdamse volksontwikkelingsvereniging 'Ons huis', Karel Proost, naast onder anderen Jan Romein, Menno ter Braak, de filosoof Henk Pos (1898-1955) en de gereformeerde predikant Jan Buskes (1899-1980).¹⁸ Banning en Horreüs de Haas schreven beiden een brochure voor het comité en zowel het Woodbrookershuis in Bentveld als de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort fungeerden als vergaderlocatie voor de antifascistische intellectuelen.¹⁹

Dirk Coster was niet lid geworden van het Comité van Waakzaamheid, waarop het duo Ter Braak-Du Perron zo sterk een stempel drukte en ook Bart de Ligt lijkt zich er niet bij te hebben

¹⁵ Bijvoorbeeld: B. de Ligt, A.R. de Jong, H. Roland Holst e.a., 'Protest tegen de executies in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* (1936) 137; 'Protest tegen de executies in Sovjet-Rusland', *Bevrijding* (1936) 160-161.

¹⁶ Van Everdingen, *Zestig jaar Internationale School voor Wijsbegeerte* 26-29 en 161-162.

¹⁷ Scheffer, "'Alles doet mee aan de werkelijkheid'"; 'Tegen Duitse terreur', *Het Volk* (10 juli 1933 - Avondblad) 11.

¹⁸ De namen van de ondertekenaars van de beginselverklaring van het Comité worden vermeld in: *Comité van waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen* (Amsterdam 1936), http://www.dbnl.org/tekst/waa002comi01_01/waa002comi01_01_0001.php, geraadpleegd op 07-08-2013; Frits Rovers, 'Intellectuelen in het "roze decennium". Het Comité van Waakzaamheid en de strijd om de menselijke waardigheid, 1936-1940', in: Alexander van der Haven, Franks Hendrickx en Jan Weerdenburg ed., *Intellectuele kringen in de twintigste eeuw* (Utrecht 1995) 49-64, aldaar 56.

¹⁹ Wiersma, 'Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen' 146; Arthur Weststeijn, 'Op zoek naar synthese. Filosofisch engagement in de jaren dertig', in: Sophie Tates en Madelon de Keizer ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 357-375, aldaar 371 en Carl Mennicke, *Ons tijdsgewricht. In de spiegel van een persoonlijk levenslot* (Utrecht 1947) 230-231.

aangesloten. Niettemin bleef De Ligt, die vanaf 1925 in de buurt van Genève woonde en goede contacten onderhield met internationaal vermaarde denkers als Maria Montessori, Mahatma Gandhi en Aldous Huxley (1894-1963), zich het hele interbellum onvermoeid inspannen om de intellectuelen te mobiliseren tegen oorlog, geweld en het totalitarisme. Zo riep hij op een conferentie tegen het gebruik van gifgas in 1929 in Frankfurt am Main op tot de samenwerking van intellectuelen uit alle delen van de wereld in een 'Internationaal Verbond tegen den oorlog', waarbij hij in het bijzonder wetenschappers aansprak op hun verantwoordelijkheid om niet mee te werken aan de ontwikkeling en productie van nieuwe wapens. Zijn oproep werd in vele talen vertaald en leverde De Ligt een omvangrijke correspondentie op met enige honderden geleerden, maar het gedroomde, grote internationale verbond kwam door een gebrek aan geld en tijd niet tot stand.²⁰ In 1935 probeerde hij opnieuw de intellectuelen te verenigen. Dit keer ging het om een intellectuelenbond tegen het fascisme, die hij in Nederland wilde oprichten vanuit de Bond van Kunstenaars voor Kulturele Rechten (BKVK), waarvan onder anderen Nico Rost, Annie Romein (1895-1978) en Jef Last (1898-1972) lid waren, maar ook dit initiatief kwam niet van de grond.²¹ Ondanks deze tegenslagen en de - vanwege de toegenomen oorlogsdreiging - afbrokkelende steun voor het radicale antimilitarisme, bleef hij op talrijke manieren in de jaren dertig de geweldloosheid als hét middel tegen de oorlog propageren.²² Zo was hij de stuwende kracht achter de antimilitaristische, internationale koepelorganisatie de Rassemblement International contre la Guerre et le Militarisme (RIGM - 1937) en vergrootte hij de bekendheid van zijn antimilitaristische denkbeelden in internationale, pacifistische kringen met publicaties als *La paix creatrice* (1934) en het door Huxley ingeleide *The conquest of violence* (1937).²³

Natuurlijk waren er ook uitzonderingen en kozen niet alle bekende humanitair idealisten duidelijk partij tegen het nazisme. Bierens de Haan bijvoorbeeld, probeerde tot ver in de jaren dertig de politieke neutraliteit te bewaren, onder andere als voorzitter van de Nederlandse PEN-afdeling.²⁴ Toen in 1933 grote verontwaardiging in de pers ontstond naar aanleiding van het internationale PEN-congres in Dubrovnik, waar de Nederlandse afgevaardigden - de schrijfster Jo van Ammers-Küller (1884-1966) en de hoofdredacteur van het *Haagsch Maandblad* William Westerman (1892-1950) - samen met de Duitse en Oostenrijkse delegaties demonstratief de zaal hadden verlieten toen Ernst Toller het woord nam om tegen de boekverbrandingen te protesteren, trachtte hij de boel te sussen door te benadrukken dat de PEN-club geen politieke doelstellingen bezat en dat het in de club ging om een boven de politiek verheven moraal. Dat de schrijvers en kunstenaars - die volgens hem de 'geestesadel' moesten vormen in de maatschappij - zich hadden verlaagd tot 'verwerpelijke omgangsvormen', was in de ogen van Bierens de Haan dan ook een kwalijkere zaak was dan de hele

²⁰ Herman Noordegraaf, 'Inleiding', in: *Bart de Ligt. De intellectuelen en de moderne oorlog* (Bergen 1986) 9-38, aldaar 27-28; Bart de Ligt, 'Inleiding tot de wetenschap van de vrede', in: *Bart de Ligt 1883-1938* (Arnhem 1939) 228-255, aldaar 240-241.

²¹ L.R. Wiersma, 'Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1940)', *BMGN* 86 (1971) 124-150, aldaar 125.

²² De Ligt wees het gewapend verzet tegen Franco tijdens de Spaanse Burgeroorlog overigens niet zonder meer af, maar zette zich in om het geweldloze verzet zoveel mogelijk te bevorderen en te steunen; een standpunt dat in het verlengde lag van zijn notie van 'de revolutie van de revolutie'. In: Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren* 24.

²³ Ibidem 24-25; C. L. de Ligt- Van Rossem, 'Biografische inleiding', in: *Naar een vrije orde. Bloemlezing uit de werken van Bart de Ligt* (Arnhem 1951) 7-29, aldaar 21.

²⁴ Over de pogingen van de humanist Bierens de Haan om politiek neutraal te blijven, ook: Frans Jacobs, 'Dossier filosofen in oorlogstijd. Wijsgeer en nationaal-socialist', *Filosofie Magazine* 4 (1995) 25-27, aldaar 26-27.

politieke affaire.²⁵ Menno ter Braak becommentarieerde zijn optreden sarcastisch in *Forum*: 'als Hitler onze grenzen overschrijdt, vindt hij voor de boekenkast dr. Bierens de Haan, tot de tanden gewapend, zij het dan ook alleen met evangelische leuzen.'²⁶ Ook als redacteur van *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* - de opvolger van het *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* - probeerde Bierens de Haan krampachtig om een politieke neutraliteit te bewaren, al weigerde in 1937 om een artikel van Johan Carp (1893-1979) te plaatsen, waarin deze nationaal-socialistische filosoof tekeer ging tegen Ter Braaks Comité van Waakzaamheid, zij het echter met het argument dat Carps stuk 'praktische politiek' bevatte.²⁷

Van enkele intellectuelen die een vooraanstaande rol in de humanitaire beweging speelden in de vroege jaren twintig is niet bekend hoe zij het oprukkende nazisme en fascisme beoordeelden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Dostojevski-bewonderaar Jan Jacob Thomson die in de jaren dertig nauwelijks nog in de humanitaire periodieken publiceerde en zich in 1929 had teruggetrokken uit het bestuur van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers en voor Enka van de Bond van Christen-Socialisten, die zich terugtrok uit het politieke leven nadat ook haar inspanningen bij de Christelijke Volkspartij op een mislukking waren uitgelopen.²⁸ Veel leidende figuren waren bovendien al in de jaren twintig of vroege jaren dertig overleden, zoals Henri van den Bergh van Eysinga (1920), Geertruida Kapteyn-Muysken (1920), Clara Wichmann (1922), Truus Kruyt-Hogerzeil (1922), Jacob van Rees (1928), Just Havelaar (1930), Lodewijk van Mierop (1930), Frederik van Eeden (1932), Jan de Gruyter (1932), Jos Giesen (1932) en Koos van der Leeuw (1934).

Positief tegenover het nationaal-socialisme stond G.H. van Senden, die een sterke belangstelling voor de Germaanse mythologie had en het Verdrag van Versailles als een groot 'historisch onrecht' beschouwde. De leider van het 'gedifferentieerde' Woodbrookers-werkverband was ervan overtuigd dat de Europese cultuur alleen kon worden genezen door een verbinding van 'Christendom, Germanisme, Socialisme', mits deze drie reddende 'krachten' van respectievelijk dogmatisme, nationalisme en marxisme zouden worden gezuiverd.²⁹ Hoewel hij het antisemitisme en nationaal egoïsme van Hitler en zijn handlangers nadrukkelijk afwees, sprak Van Senden in verschillende publicaties zijn waardering uit voor het nazisme, dat hij beschouwde als een noodzakelijke fase waarop, volgens de hegeliaanse dialectiek, uiteindelijk een synthese van oude en moderne krachten en een betere wereld zou volgen.³⁰ Ook bij verschillende leden van het 'gedifferentieerde' Woodbrookers-werkverband, waaruit hij zich in 1937 als leider had

²⁵ 'De Nederlandsche P.E.N.-club', *Het Vaderland* (17 juni 1933 - Avondblad). Wel nam het bestuur een motie aan waarin het aangaf te betreuren dat de houding van de gedelegeerden de indruk had gewekt dat van de Nederlandse PEN-afdeling aan de Duitse kant stond. In: 'De Nederlandsche P.E.N. club. De algemeene ledenvergadering te Amsterdam', *Het Vaderland* (18 juni 1933 - Ochtendblad) 1-2, aldaar 2.

²⁶ Menno ter Braak, 'Panopticum. Het naspel van Dubrovnik', *Forum* (1933) 559.

²⁷ Frans Jacobs, 'Dossier filosofen in oorlogstijd. Wijsgeer en nationaal-socialist', *Filosofie Magazine* 4 (april 1995) 25-27, aldaar 26-27. Dit was voor de eveneens nationaal-socialistische filosoof Tobie Goedewaagen een reden om op hoge poten uit de redactie te stappen.

²⁸ L.H. Ruitenbergh, 'Bij de dood van ds. J.J. Thomson', *Het Vrije Volk. Democratisch-socialistisch dagblad* (21-01-1961) 2; R. Verwoerd, 'Anke Tjaden-Van der Vlies', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 3 (1988), <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vlies>.

²⁹ G.H. van Senden, 'De ideologische nood', *Barchem-Bladen* (1931-1932) 190-195, aldaar 195. Van Senden over het Verdrag van Versailles: Van Senden, *Uit den strijd om nieuwe levenswaarden* 15-17 en 24; Courrech Staal, *De gedifferentieerden* 19.

³⁰ Bart Brandsma en Erno Eskens, 'Afrekening. De ongrijpbare schemerfiguur', *Filosofie Magazine* 3 (1995) 28-31; Noordeggraaf, 'Gerhardus Hendericus van Senden' 396-397.

teruggetrokken, bestond er sympathie voor het nationaal-socialisme.³¹ Van Sendens politieke opvattingen kwamen hem binnen de Barchem-beweging echter vooral op veel kritiek te staan en vormden de aanleiding voor een breuk met de overige leden van de redactie van *Het Kouter*, die naast Van Senden onder anderen uit Willem Banning, L.J. van Holk en Pieter Minderaa bestond. Van Senden richtte hierna het eigen tijdschrift *Idee en Mythe* op.³²

Slechts een minderheid van de Europese religieus-socialisten was overigens ontvankelijk voor de nazi-ideologie, bijvoorbeeld vanwege de gemeenschappelijke nadruk op de - al dan niet mystiek beleefde - eenheid van het volk of de overeenkomstige romantische, antirationalistische componenten in beide stromingen.³³ Het bekendste voorbeeld is uiteraard Hendrik de Man, die in de jaren dertig nog het Hitler-regime had bestreden, maar gefrustreerd door zijn politieke ervaringen als minister van Openbare Werken en van Financiën, na mei 1940 inzette op een hervorming van de Belgische maatschappij door collaboratie met de Duitse bezetter. De meerderheid van de Europese religieus-socialisten, kwam echter tot een eenduidige afwijzing van het nationaal-socialisme. Zo had Carl Mennicke de wijk genomen naar Nederland, fulmineerde Leonhard Ragaz fel tegen het Hitler-regime vanuit het neutrale Zwitserland en emigreerde Paul Tillich na 1933 naar de Verenigde Staten.

Willem Banning, het nazisme en de koerswijziging van de SDAP

Willem Banning, die met Van Senden rond 1920 de belangrijkste vernieuwer in de Barchem-beweging was geweest, zou zich in de jaren dertig eveneens ontpoppen tot een overtuigd tegenstander en scherpzinnig analist van het nationaal-socialisme. Het hooggespannen cultuuroptimisme van de naoorlogse jaren, dat halverwege de jaren twintig al enigszins was bekoeld, had bij Banning rond 1930 definitief plaatsgemaakt voor een somberdere houding en een diepe bezorgdheid over de internationale economische en politieke dreigingen en de toenemende 'ontmenselijking' die daarvan het gevolg was. Enerzijds richtte hij zich, samen met andere leden van de Arbeidersgemeenschap, sterk op het volksopvoedingswerk, op het organiseren van cursussen en bijeenkomsten voor de werklozen uit de grote steden in het in het scholingscentrum van de Arbeidersgemeenschap in Bentveld, anderzijds analyseerde en bekritiseerde hij intensief het nationaal-socialisme in het door hem geleide *Tijd en Taak* en andere publicaties.³⁴ Zo was Banning bijvoorbeeld een van de weinigen binnen de SDAP die observeerde dat de nazi-ideologie, evenals het socialisme, gekenmerkt werd door een afkeer van het kapitalisme.³⁵ Samen met onder anderen zijn vriend van de Arbeidersgemeenschap M.J.A. Moltzer en het voormalige lid van de Praktisch-Idealisten Associatie Marinus van der Goes van Naters, zou hij een belangrijke bijdrage leveren aan het nieuwe beginselprogramma van de SDAP van 1937, een ideologische koerswijziging die gemotiveerd werd door wens om socialisme aan te passen aan eigen tijd, 'regeringsfähig' te maken én te harnassen tegen het oprukkende nazisme.

De intellectuele bouwstenen waarmee in de jaren dertig het socialisme kon worden vernieuwd, waren gelegd in de jaren twintig, het decennium waarin de religieus-socialisten binnen

³¹ Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging* 152-155.

³² Ibidem 226-227.

³³ Zonneberg, *Willem Banning* 76.

³⁴ In publicaties als: *Het nationaal-socialisme* (Arnhem 1932); 'Hoe hebben wij de Duitse gebeurtenissen te verstaan?', *De Socialistische Gids* (1933) 669-679 en 'De toekomst der Europese cultuur en de democratie', in: Banning, H. de Vos, Jan F. de Jongh e.a. ed., *De nieuwe maatschappijen de democratie* (Arnhem 1935) 1-20.

³⁵ Hartmans, *Vijandige broeders?* 137.

de SDAP geleidelijk aan een geaccepteerde positie hadden verworven. Omdat er voor de SDAP sinds Troelstra's revolutiepoging geen perspectief op regeringsdeelname bestond, had de partij zich in de eerste helft van het interbellum vooral gericht op de uitbouw en versterking van de eigen organisatie. De band met het NVV was aangehaald en zowel het aantal partijleden als de omvang van de sociaal-democratische pers en de jeugdbeweging was flink gestegen.³⁶ Inhoudelijk hield de partij, die sinds 1919 nadrukkelijk voor een reformistische koers had gekozen, zich vooral bezig met het socialisatievraagstuk. Hiermee wist zij echter beduidend minder enthousiasme onder de aanhang te wekken dan met het in 1921 aangenomen ontwapeningsstandpunt en de massale acties rond de Vlootwet in 1923.³⁷ In de jaren dertig kampte de SDAP met een interne strijd, die resulteerde in een afscheiding van de linkervleugel en de oprichting van de Onafhankelijke Socialistische Partij in 1932. Bovendien zag de partij zich geconfronteerd met ingrijpende crises: de economische neergang, de hoge werkloosheid en de opmars van het nazisme. Het marxisme bleek niet in staat om deze verschijnselen te verklaren en bood ook geen aanknopingspunten voor een oplossing. De belangstelling en steun voor revisionistische opvattingen, zoals die van Willem Banning en zijn medestanders van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers of van Hendrik de Man, was daarom sterk toegenomen.

De manier waarop de sociaal-democratie volgens Banning weerstand moest bieden aan de totalitaire verleiding, vloeide direct voort uit zijn religieus-socialistische overtuiging.³⁸ In de eerste plaats was het volgens hem van fundamenteel belang dat de SDAP zich onomwonden uitsprak voor de parlementaire democratie. Begin 1919 had de partij weliswaar het democratisch beginsel aanvaard, maar onder het voorbehoud dat er in uitzonderlijke omstandigheden van af mocht worden geweken. De partij moest in de ogen van Banning openlijk benadrukken dat socialisme en democratie onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en dat het een 'democratisch socialisme' voorstond. Bovendien moest duidelijk worden gemaakt dat de democratie niet alleen betekenis had als staatkundig stelsel, maar eveneens als de beste garantie voor de persoonlijke vrijheid en ontplooiing van het individu.

In de tweede plaats was het van belang dat het fascisme en nationaal-socialisme de wind uit de zeilen werd genomen. Banning beklemtoonde keer op keer dat ook andere groepen dan alleen de fabrieksarbeiders, zoals de boeren en de middenklasse, door het kapitalisme werden verdrukt. Deze groepen, die een gemakkelijke prooi waren voor het fascisme, moesten daarom door de SDAP evenzeer worden aangesproken. Banning onderschreef de analyse van de Duitse socioloog en levensfilosoof Hans Freyer (1887-1969) in *Revolution von rechts* (1931) dat de 'Revolutie-mythe' binnen het socialisme teloor was gegaan en in zijn eigen tijd herleefde in het nationaal-socialisme. Net als Freyer meende Banning dat de oorzaak van het succes met de Revolutie-mythe in rechtse kringen gezocht moest worden bij de economische crisis en de 'wanhoop' van de arbeiders en burgerlijke middenklasse, al distantieerde hij zich van Freyers verdere politieke opvattingen.³⁹ Het religieus-socialistische ideaal van een brede socialistische 'volksbeweging' kreeg in zijn visie om deze reden dan ook een nieuwe, politieke urgentie.

Tot slot was Banning van mening dat het socialisme 'nationaal' moest zijn, wilde het daadwerkelijk aansluiting vinden bij 'de brede stroom van het volk'. Hij nam hierbij echter een

³⁶ Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme* 230.

³⁷ Piet de Rooy e.a., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland* (Nijmegen 1995) 35-39.

³⁸ Over Banning en het nazisme o.a.: Hartmans, *Vijandige broeders?* 136-147; Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 116-117; Van Wirdum-Banning, *Willem Banning* 101-102.

³⁹ W. Banning, 'Indrukken en gedachten', *Barchem-Bladen* (1931-1932) 24-27, aldaar 25-26.

uiterst voorzichtige houding aan en benadrukte dat deze 'nationale liefde' zich op het 'boven-nationale' moest richten.⁴⁰ Uiteraard was hij niet de enige binnen de SDAP die pleitte voor een verbreding van de aanhang, voor een 'democratisch socialisme' of het erkennen van de nationale gedachte. Niettemin kan Banning, naast Koos Vorrink, als een van de drijvende krachten achter de vernieuwing van de partij worden beschouwd. Zijn rol is vaak onderbelicht, maar kan, zo heeft de historicus Rob Hartmans in zijn studie *Vijandige broeders?* betoogd, moeilijk worden overschat.⁴¹

Dat Banning en Vorrink hun ideeën 'apolitiek verpakten' en niet openlijk een machtige functie in de partij ambieerden, maakte hen voor de SDAP-leiding 'ongevaarlijk' en heeft hun toelating tot de partijtop zeker bespoedigd.⁴² Al in 1931 was Banning in het partijbestuur van de SDAP gekozen. Het zou echter nog tot halverwege de jaren dertig duren voordat zijn ideeën daadwerkelijk weerslag hadden op de politiek. In 1934 hadden de vernieuwers in de partij een sterkere positie verworven: Vorrink werd in dit jaar partijvoorzitter en Banning werd opnieuw in het bestuur gekozen, dit keer met zeer grote steun. Bij de verkiezingen kreeg hij meer stemmen dan partijcoryfeeën als Willem Vliegen (1862-1947) of Willem Drees (1886-1988) en eindigde hij op de tweede plaats, na fractievoorzitter Albarda.⁴³ Bovendien werd met de verkiezingswinst van de NSB in het voorjaar van 1935 de noodzaak tot vernieuwing nog eens bevestigd. Dat er een nieuwe wind in de partij waaide, bleek onder andere uit de oprichting van een Wetenschappelijk Bureau (1934), uit het rapport *Het staatkundig stelsel der sociaal-democratie* (1935) dat het democratische karakter van de SDAP onderstreepte en het Plan van de Arbeid (1935) dat gemodelleerd was naar het Belgische Plan van Hendrik de Man en zowel een economisch alternatief bood voor de harde bezuinigen van het kabinet-Colijn als een verbreding van de partijbasis beoogde.⁴⁴ De ideologische kentering kreeg echter vooral beslag in nieuwe beginselprogramma van de SDAP, dat in 1937 werd aanvaard.

In 1935 werd een commissie ingesteld die de herziening van het partijprogramma moest vormgeven. Een groot aantal van de vernieuwers binnen deze commissie had wortels in het religieus-socialisme (Banning en Moltzer), het cultuursocialisme (Vorrink), of de Praktisch-Idealisten Associatie (Wiardi Beckman - inmiddels adjunct-hoofdredacteur van *Het Volk* - en de partijbestuurder Van der Goes van Naters).⁴⁵ In grote lijnen waren zij het eens over de manier waarop de ideologische verandering gestalte moest krijgen, al beriepen zij zich ten dele op verschillende intellectuele bronnen en legden zij andere accenten. Wiardi Beckman was bijvoorbeeld vooral geïnteresseerd in de aanvaarding van de nationale gedachte en Van der Goes van Naters in het herzien van de sociaal-democratische staatsopvatting. Ook hadden zij soms conflicterende inzichten. Zo waren Van der Goes van Naters en Moltzer gecharmeerd van een socialistisch

⁴⁰ Huijsen, *Socialisme als opdracht* 65-66.

⁴¹ Hartmans, *Vijandige broeders?* 220

⁴² Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme* 240.

⁴³ Joh. S. Wijne, 'Banning begon het socialisme te deconfessionaliseren', in: Bert Barends e.a. ed., *Tussen verstarren en vervlakking. Een portret van Willem Banning* (Goor 1988) 48-54, aldaar 54; Hartmans, *Vijandige broeders?* 221.

⁴⁴ Peter Jan Knechtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989) 157 en 250-252.

⁴⁵ De in de tekst genoemde vernieuwers zaten ook in de commissie die het rapport *Het staatkundig stelsel der sociaal-democratie* had opgesteld. Andere belangrijke vernieuwers in de SDAP waren onder anderen de sociologe Hilda Verwey-Jonker en de directeur van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling Henk Brugmans. Zij kenden Wiardi Beckman en Van der Goes van Naters - evenals Hein Vos en Jan Tinbergen van het Wetenschappelijk Bureau - van de Sociaal-Democratische Studentenclub en behoorden samen tot de *Kentering*-groep (naar het tijdschrift van deze club).

corporatisme dat enigszins op gespannen voet stond met de parlementaire democratie.⁴⁶ Niet alle leden van de 18-koppige herzieningscommissie wilden uiteraard een even verregaande aanpassing van het oude partijprogramma van 1912 als deze vernieuwers. Een door Banning, Moltzer, Vorrink, Wiardi Beckman en Van der Goes van Naters gesteund voorstel om in het nieuwe programma een formulering op te nemen waaruit een positieve waardering van de godsdienst bleek, werd bijvoorbeeld door de meerderheid verworpen. De meeste leden van de herzieningscommissie wilden vasthouden aan de neutrale houding van de SDAP ten opzichte van de religie.⁴⁷

Niettemin waren de veranderingen in het nieuwe beginselprogramma aanzienlijk. Van een overheersende invloed van de marxistische maatschappijbeschouwing viel weinig meer te bespeuren.⁴⁸ Zo werd onomwonden beklemtoond dat er tussen het socialisme en de democratie een onbreekbare band bestond en dat de partij zich niet alleen op de arbeiders, maar eveneens op de oude en de nieuwe middenstand, de boeren en tuinders moest richten, op de meerderheid van het volk dat onder het kapitalisme te lijden had. Ook werd in het programma gerept van een historische lotsverbondenheid tussen de Nederlandse natie en de sociaal-democratie, die in de traditie zou staan van de 'typisch Nederlandse' geestelijke vrijheid en tolerantie. In de doelstellingen werd opgenomen dat de SDAP met de verwezenlijking van het democratisch socialisme ook 'de ontplooiing der persoonlijkheid' mogelijk wilde maken en een opbloei van het 'gemeenschapsleven' beoogde - een duidelijke geste naar Banning en Vorrink. Verder werd benadrukt dat de staat een rechtsstaat moest zijn en - analoog aan de uitgangspunten van het Plan van de Arbeid - gepleit voor een planmatige economische ordening. De opvallendste wijziging was wellicht dat de term 'klassenstrijd' nergens meer werd genoemd. Er werd nog wel gesproken over een tegenstelling tussen 'uitgebuitenen en uitbuiters', maar de gedachte dat klassenstrijd de motor van de geschiedenis was en het socialisme historisch onvermijdelijk, was definitief losgelaten. Met de afschaffing van het economisch determinisme van Marx en de verwijzing naar de bijdrage van het democratische socialisme aan de 'ontplooiing der persoonlijkheid' had de SDAP nu officieel erkend dat verbetering van de maatschappij niet door materiële hervormingen alléén werd bepaald, maar in belangrijke mate een kwestie was van mentaliteit, van de menselijke wil of overtuiging, die door religieus-socialisten en andere humanitair idealisten al sinds het fin de siècle als de stuwende kracht achter alle verandering werd geïdentificeerd.

Met deze inhoudelijke invloed van het religieus-socialisme op de politiek, bereikte de verwevenheid tussen de humanitaire beweging en de sociaal-democratie een hoogtepunt. Ook al was het socialisme nu van de belangrijkste marxistische dogma's ontdaan, Banning had op verdergaande hervormingen gehoopt. Wat hem - en vele andere religieus-socialisten - nog veel heviger teleurstelde dan de uiteindelijke versie van het nieuwe beginselprogramma, was dat de SDAP op hetzelfde congres waarop het programma was goedgekeurd eveneens de militaire landsverdediging had aanvaard. Veel religieus-socialisten waren overtuigd pacifist en van mening dat, ondanks de toenemende oorlogsdreiging, het ontwapeningsstandpunt moest worden gehandhaafd. Sommigen

⁴⁶ Wiardi Beckman werd bijvoorbeeld beïnvloed door *Nederland's geestesmerk* (Leiden 1935) van zijn promotor Johan Huizinga, Van der Goes van Naters liet zich - evenals vele anderen in de SDAP - inspireren door de Franse neosocialisten onder leiding van Marcel Déat, maar deelde met Wiardi Beckman en Banning een grote bewondering voor de in 1914 vermoorde Franse socialistenleider Jaurès. Allen waren sterk onder de indruk van de denkbeelden van Hendrik de Man.

⁴⁷ Knechtmans, *Socialisme en democratie* 197.

⁴⁸ Over de veranderingen in het nieuwe beginselprogramma: ibidem 198-201.

van hen overwogen om de SDAP te verlaten en een eigen politieke groepering te vormen.⁴⁹ Banning bleef lid van de partij, al was hij wel - ook omdat hij zichzelf voor het politieke werk niet geschikt vond - beduidend minder actief. In 1939 besloot hij zich, ondanks een klemmend beroep van Stuuf Wiardi Beckman, niet opnieuw verkiesbaar te stellen voor het partijbestuur.⁵⁰

Christendom en volkseenheid

Niet alleen Willem Bannings politieke betrokkenheid, ook zijn religieuze opvattingen veranderden in deze periode. Ongeveer vanaf 1935 verruilde hij zijn humanistische en naar een algemeen religieus besef neigende geloofsopvatting, voor een sterkere oriëntatie op de Bijbel. Dat hij zich nu sterker en meer uitgesproken op het christendom richtte en dat de figuur Christus en noties als schuld, zonde en berouw voor hem een grotere en diepere betekenis kregen, had alles te maken met zijn analyse van het nationaal-socialisme, dat hij óók als een religieuze beweging beschouwde.⁵¹ Volgens Banning kon het nazisme alleen zo succesvol zijn, omdat het de aanhangers een eigen 'Messias' bood en een nieuwe, irrationele en met het antisemitisme en het *Volkstum* verbonden 'religie', waarmee het 'aan de levens van miljoenen bezieling [...] gaf'.⁵² In zijn ogen was er niet alleen zonder twijfel 'religie' in het 'nieuwe heidendom' in Duitsland, Banning meende dat men zelfs zou kunnen stellen: 'religieus-socialisme is hier, is hier tenminste mogelijk'. Al ging het hierbij om een variant die het religieus-socialisme van hemzelf en zijn geestverwanten 'naar het leven' stond. Daarom, zo schreef Banning in 1937 in *Tijd en Taak*, mochten de religieus-socialisten die voorheen van een 'nieuwe, universele religie' spraken, in de eigen tijd het begrip religie niet langer meer in algemene termen beschrijven: 'Daarom kunnen wij thans niet meer volstaan met het woord "religie"; wij moeten zeggen: welke. Kunnen wij niet meer bij het formele "God" blijven. Moeten wij zeggen welke inhoud dat woord heeft.' Dat veel religieus-socialisten tegenwoordig spraken van 'de God van Jezus Christus' of 'de God van het evangelie' kwam volgens hem dan ook voort uit het diepgevoelde religieus-politieke verlangen naar 'inhoud om zo te kunnen afbakenen' en mocht niet als een 'terugkeer tot enige kerkleer' worden geïnterpreteerd.⁵³

Christus was voor Banning in velerlei opzichten de ultieme antipode van het demonische nazisme. Hij benadrukte dat volgens de christelijke geloofsleer de mens kracht ontving van een externe bron en ieder individu uniek was, terwijl het nationaal-socialisme uitsluitend uitging van de krachten die in de mens zelf besloten lagen en enkel oog had voor de betekenis van de mens als collectief.⁵⁴ De religie die de nazi's predikten was volgens hem een virulent en vulgair 'naturalisme', dat het bestaan van transcendent geestelijke waarden ontkende en daardoor lijnrecht tegenover het christendom stond.⁵⁵ Zelf legde Banning in zijn publicaties aan het einde van de jaren dertig steeds meer de nadruk op de afstand tussen mens en God.⁵⁶ Ook groeide zijn waardering voor de orthodoxie.⁵⁷ Bannings wending tot het christendom duidt enerzijds op een evidente breuk in zijn

⁴⁹ Van Wirdum-Banning, *Willem Banning* 104; Huijsen, *Socialisme als opdracht* 57. Ragaz had om deze reden zijn lidmaatschap van de Zwitserse sociaal-democratische partij opgezegd.

⁵⁰ Van Wirdum-Banning, *Willem Banning* 108.

⁵¹ Zonneberg, *Willem Banning* 98-100.

⁵² Geciteerd in: Hartmans, *Vijandige broeders?* 143.

⁵³ Geciteerd in: Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 163-165.

⁵⁴ Zonneberg, *Willem Banning* 98-102.

⁵⁵ Hartmans, *Vijandige broeders?* 144.

⁵⁶ Zonneberg, *Willem Banning* 99

⁵⁷ Van Wirdum-Banning, *Willem Banning* 109-110.

denken, anderzijds is het ook te begrijpen als een logische consequentie van het bij hem overheersende verlangen om de geloofsinhoud voortdurend af te stemmen op de veranderlijke tijdsomstandigheden, het wezenskenmerk van het religieus-socialisme waarop hij in zijn polemieken met de ARP-politicus Pieter Gerbrandy zo nadrukkelijk had gewezen.

Veel religieus-socialisten en andere humanitair idealisten maakten een vergelijkbare, religieuze ontwikkeling door en richtten zich in toenemende mate op het evangelie. Hoewel hierbij de bewondering voor het verzet van Duitse protestanten en katholieken tegen Hitler en de pragmatische overweging dat met een *christelijk*-socialisme de tegenstellingen tussen socialisten en gelovige arbeiders gemakkelijker konden worden overbrugd dan met een *religieus*-socialisme ook een rol speelden, werd deze tendens hoofdzakelijk gemotiveerd door de religieuze geladenheid van het nazisme.⁵⁸ Voor velen in de humanitaire beweging nam de aantrekkingskracht van het christendom dus toe, omdat zij zich op deze manier duidelijker van het nationaal-socialisme konden distantiëren. Het was de opmars van het nazisme, waarin zij net als Banning de 'pseudoreligieuze', irrationele of levensfilosofische elementen herkenden die ook hun eigen levensbeschouwing kenmerkten, die het voor hen noodzakelijk maakte om de scheidslijn tussen enerzijds het christendom en anderzijds een religieus humanistisch of algemeen religieus besef scherper te trekken, een grens die in de vroege jaren twintig binnen de humanitaire beweging zo vloeiend was geweest. Zo wees de levensfilosoof en Nederlandse ambassadeur van Spenglers *Schicksalsphilosophie* L.J. van Holk eveneens nadrukkelijk op de verwerpelijke 'pseudo-godsdienstige leerstellingen' en 'geweldsmethoden' van het Derde Rijk. Het was op zijn initiatief dat de Remonstrantse Broederschap, als eerste Nederlandse kerkgenootschap, in 1934 het nazisme openlijk veroordeelde.⁵⁹ In 1935 ging Van Holk op een cursus in Barchem over 'Het fascinerende en de gevaren van het irrationalisme' opnieuw in op de politieke dreigingen van zijn tijd.⁶⁰ Ook in de brochure *De boodschap van het vrijzinnig christendom* (1939) trok hij van leer tegen de nazi's die 'het Derde Rijk [...] voor het Godsrijk' hielden en met hun verlangen naar een totalitaire staat 'de perversie van het Evangelie bij uitstek' belichaamden. De remedie die Van Holk in petto had voor zijn zieke eigen tijd was een vrijzinnig christendom, dat gekenmerkt werd door redelijkheid en vrijheid, een vrijheid die volgens hem aan de mens het vermogen gaf 'om de drift van het leven, de brute vitaliteit te doen gehoorzamen aan den Geest.'⁶¹

De vrijzinnig liberale en vrijzinnig protestantse pedagoog Rommert Casimir, die net als Van Holk en Banning beïnvloed was door de levensfilosofie, vatte in zijn brochure *Vrijheid van geest* (1937) het nationaal-socialisme eveneens op als een soort pseudoreligie. Het nazisme - dat hij overigens in omfloerste termen bekritiseerde - eiste volgens hem 'het bezit der absolute waarheid' op. Zoals de Romeinen hun keizers vergoddelijkten, werd de aanvoerder van deze beweging als ware hij 'God' aanbeden. Juist de vrijzinnig protestanten, zo meende hij in deze brochure van de Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond, konden een belangrijke rol spelen om het volk tegen deze collectivistische 'waan' geestelijk te wapenen, omdat zij de 'de vrijheid van geest' als een

⁵⁸ Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 169; Huijsen, *Socialisme als opdracht* 49.

⁵⁹ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, Mei '40 - maart '41* (Den Haag 1972) 770.

⁶⁰ Auteur onbekend, 'Zelfonderzoek naar de moraal in het zakendoen', *Woodbrookers Cahier* 1 (2009) 14-23, aldaar 19.

⁶¹ L.J. van Holk, *De boodschap van het vrijzinnig christendom* (Amsterdam 1935) 12 en 67-68.

‘levensbeginsel’ erkenden.⁶² Behalve het christendom bracht Casimir óók de volkseenheid in stelling tegen het nazisme. Hij meende: ‘juist in deze tijd der massaliteit moeten wij *geen* massa-atoom worden, maar wel een levend deel ener levende organisatie’. Geestelijke vrijheid kon volgens hem alleen gedijen in een samenleving die sociale gerechtigheid kende en een volksgemeenschap vormde. Omdat de vrijzinnig protestanten de verschillen tussen individuen, families, stammen en volken volledig aanvaardden, konden ze, zo meende Casimir, groepen die tegenover elkaar stonden verenigen en in de samenleving ‘als *samenbindend en louterend* element werken’.⁶³ Ruim twee jaar eerder had hij in een ander artikel al betoogd dat het Nederlandse volk een ‘natuurlijke’ en historisch gegroeide nationale samenhang bezat, in tegenstelling tot de ‘kunstmatige’ Duitse natie die slechts door een tirannie en gewelddadig bewind als dat van de nazi’s bijeen kon worden gehouden.⁶⁴

Het verlangen naar een volkseenheid kreeg, evenals het christendom, voor veel humanitair idealisten in de jaren dertig een sterkere urgentie. Weerstand tegen de ‘verhokking’ van de maatschappij was traditioneel binnen de humanitaire beweging, die buiten of in de marge van de ‘zuilen’ moet worden gesitueerd, wijdverbreid. Zo had Just Havelaar al in 1915 in zijn *Strijdende onzijdigheid* de hoop uitgesproken dat de Nederlanders een sterkere, ‘levenskrachtige’ en culturele eenheid zouden vormen. De gedachte dat met een volkseenheid echter niet alleen de kloof tussen de verschillende klassen en religieuze groepen kon worden geslecht of het individualisme kon worden ingedamd, maar dat daarnaast óók het nazisme de wind uit de zeilen kon worden genomen, vergrootte de aantrekkingskracht en het belang van dit ideaal aanmerkelijk. Willem Banning en zijn medestanders van de Arbeidersgemeenschap ijverden dan ook niet alleen binnen de SDAP voor een verbreding van de partijbasis, maar spanden zich daarnaast ook op andere manieren in voor een ‘doorbraak’. Zo organiseerde Banning in Bentveld ontmoetingen tussen enerzijds SDAP-prominenten als Willem Albarda, Koos Vorrink, Willem Drees, Stuuf Wiardi Beckman en Marinus van der Goes van Naters en anderzijds progressieve CHU-leden als Piet Lieftinck (1902-1989), Gerard van Walsum (1900-1980) en Aart van Rhijn (1892-1986) én propageerde hij in *Tijd en Taak* voortdurend een overbrugging van de nationale tegenstellingen.⁶⁵ Om een boven-confessionele samenwerking tot stand te brengen konden de Nederlanders, zo vonden Banning en zijn AG-medebestuurder Moltzer, wat leren van de Duitse en Oostenrijkse religieus-socialistische beweging, waarin protestanten en katholieken wél zij aan zij stonden.⁶⁶

Samen met Van Holk en Willem Schermerhorn (1894-1977) stond Banning aan de wieg van de antitotalitaire volkseenheidsbeweging Eenheid door Democratie (EDD), die na de verkiezingszege van de NSB in 1935 was opgericht.⁶⁷ In tegenstelling tot het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen, waarmee een moeizame relatie bestond, bestreed deze beweging zowel het fascisme als het communisme. Bovendien was EDD met op het hoogtepunt

⁶² Rommert Casimir, ‘Vrijheid van geest’, in: idem, *School en leven. Verzamelde opstellen van prof. R. Casimir* (Groningen 1949) 1-17, aldaar 13-15.

⁶³ Ibidem 12 en 15-17.

⁶⁴ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid* 105 en 133.

⁶⁵ Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme* 237; Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid* 100-101; Banning, ‘Terugblik op leven en strijd’ 56

⁶⁶ W.B., ‘Katholiek socialisme’, *Barchem-Bladen* (1928-1929) 330; M.J.A. Moltzer, ‘Socialisme en katholicisme’, *Barchem-Bladen* (1929-1930) 12-21, aldaar 12.

⁶⁷ Th. M. van Leeuwen, ‘Lambertus Johannes van Holk’, *Biografisch lexicon van de geschiedenis van het Nederlands protestantisme V* (Kampen 2001) 245-248, aldaar 246.

ongeveer 30.000 leden, vele malen groter dan het Comité van Ter Braak.⁶⁸ In politiek opzicht stond de EDD het dichtst bij de Vrijzinnig-Democratische Bond, al waren bijvoorbeeld ook vrijzinnigen uit de SDAP zoals Banning, Vorrink, Henk Brugmans en de rode dominee Albert van der Heide in de beweging actief. De achterban was hoofdzakelijk afkomstig uit de weinig verzuilde middenklasse, net als veel kiezers en leden van de NSB. In de woorden van de eerste voorzitter en het VDB-lid Heije Faber (1907-2001) was de EDD erin geslaagd om onder dezelfde groep als waarop de NSB zich richtte, 'vaste voet te krijgen'.⁶⁹ Menno ter Braak, die opmerkelijk genoeg wel lid was van de EDD, typeerde de in zijn ogen 'kleinburgerlijke' organisatie in een brief aan Eduard Du Perron als een 'democratisch geperverteerde NSB'.⁷⁰

Niet alle woordvoerders van de humanitaire beweging vonden dat het streven naar een sterkere nationale eenheid en een wending tot het christendom, de juiste antwoorden waren op de totalitaire dreiging. Bart de Ligt bijvoorbeeld, bestreed Bannings analyse van het nationaal-socialisme en meende dat het een illusie was om te geloven dat de SDAP dit gevaar het hoofd kon bieden door ook andere bevolkingsgroepen dan de arbeiders aan te spreken, het nationalisme wat meer te benadrukken of het "'universalistisch zedelijk beginsel" van het christendom' te aanvaarden. De sociaal-democratie was in allerlei opzichten pervers, zo meende De Ligt, die eerder al had betoogd dat communisme, sociaal-democratie en fascisme 'familie' van elkaar waren omdat al deze stromingen in een noodlottig 'staatsocialisme' resulteerden. Ook vond hij Willem Bannings brochure *Het nationaal-socialisme* (1932) 'zwak' omdat de AG-leider tegenover het nazisme niets wist te stellen 'dan de heldhaftigheid... van het opportunisme, en een soort vlucht in een lamgerekt christendom'.⁷¹ Niettemin was De Ligt evenals Banning ervan overtuigd dat 'religie' gevaarlijk kon zijn wanneer het zich verbond met een 'nationaal messianisme'. In het laatste artikel dat hij voor zijn dood in 1938 schreef, verkondigde hij dat alle 'soorten van collectief geweld' steunden 'op min of meer religieuze motieven en zelfs officieel op de hulp der goden'.⁷²

Ook andere humanitair idealisten ergerden zich aan de wending tot het christendom. Het gevolg was dat de eens vloeiende scheidslijn tussen vrijzinnig christelijke en religieus-humanistisch georiënteerde aanhangers van de humanitaire beweging sterker werd geaccentueerd. Zo probeerde een groep religieus-socialisten met een algemeen religieus besef om in de tweede helft van de jaren dertig zich zelfstandig te organiseren, om zich op deze manier af te grenzen van de religieus-socialisten die hun toevlucht hadden gezocht bij het christelijk geloof. De oprichting van een eigen religieus-socialistische kerk, die hen voor ogen stond, kwam echter niet tot stand.⁷³

Dergelijke initiatieven konden het tij niet keren. Het was immers niet alleen de reactie op het nazisme die maakte dat de aantrekkingskracht van een algemeen religieus besef afnam - terwijl de bekoring van een vrijzinnig christendom toenam - maar bovenal de consolidatie van de verzuiling rond 1930, die bijdroeg aan de neergang van het religieus humanisme. De voortschrijdende religieuze mobilisatie van de confessionelen en de versterking van de orthodoxie en de greep van de kerk op de samenleving waren nu tot stilstand gekomen. Daarmee was een belangrijke prikkel weggenomen om - als tegenreactie - soelaas te zoeken bij een ondogmatisch en humanistisch

⁶⁸ Rovers, 'Eenheid door Democratie' 21.

⁶⁹ Ibidem 52-53 en 58-61.

⁷⁰ Geciteerd in: Rovers, 'Intellectuelen in het "roze decennium"' 58.

⁷¹ B. de Ligt, 'Bannings's boekje', *Bevrijding* (1934) 13-15; Noordegraaf, 'Bart de Ligt en Willem Banning' 34.

⁷² Bart de Ligt, 'Inleiding tot de wetenschap van de vrede', in: *Bart de Ligt 1883-1938* (Arnhem 1939) 228-255, aldaar 239.

⁷³ Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 160, 163 en 165; Huijsen, *Socialisme als opdracht* 56.

algemeen religieus besef. Tekenend voor het einde van het 'humanitaire moment' is bijvoorbeeld dat de Praktisch-Idealisten Associatie in 1931 moest worden opgeheven vanwege een sterk teruglopende belangstelling.

Teleurgesteld in het eigen religieus beleefde, wervelende 'idealisme' dat niet tot de gehoopte vernieuwing of massale bezieling had geleid, concludeerde het PIA-lid Bob Levie in het laatste nummer van *Regeneratie*: 'Vooral in deze crisistijd ondervinden we, dat ook het zijn het bewustzijn bepaalt, [...] dat er een voortdurende wisselwerking bestaat tusschen innerlijke en uiterlijke factoren, tusschen wil en omstandigheden, tusschen individu en milieu'.⁷⁴ De Rein Levenbeweging ging een jaar later ter ziele, maar was eigenlijk al sinds de dood van Lodewijk van Mierop in 1929 nauwelijks meer actief.⁷⁵ De Bond van Religieuze Anarcho-Communisten besloot in 1932 de R uit de naam te schrappen, in de hoop een bredere groep van ook niet-religieuze anarchisten aan te spreken en ook De Nieuwe Gedachte werd door de afnemende interesse voor het religieus humanisme getroffen. Ongeveer vanaf 1930 werden de zondagmorgenbijeenkomsten door steeds minder mensen werden bezocht en daalde eveneens het ledental, zodat een half jaar na de dood van Kees Meijer in 1935, moest worden besloten om de De Nieuwe Gedachte te ontbinden.⁷⁶

Na 1940

De meeste centra en periodieken die in de jaren twintig binnen de humanitaire beweging een belangrijke rol hadden gespeeld, verdwenen tijdens de bezettingsjaren tijdelijk of voorgoed van het toneel. Zo werden het Religieus Socialistisch Verbond en de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging, waarin de BRAC in 1939 was opgegaan, door de nieuwe machthebbers opgeheven.⁷⁷ Het laatste nummer van *Bevrijding* verscheen in de meidagen van 1940. De bezittingen en gebouwen van de Arbeidersgemeenschap werden door de Duitse bezetter in februari 1941 in beslag genomen.⁷⁸ *Tijd en Taak* was al in oktober 1940 verboden.⁷⁹ Het 'gedifferentieerde werkverband' van Van Senden was rond die tijd door de leden zelf opgeheven, vanwege langslpende bestuursperikelen en een teruglopend ledenaantal, ook al hadden verschillende leden, in de woorden van de 'gedifferentieerde' Ernst Courrech Staal, in de zomer van 1940 het verwachtingsvolle gevoel gehad 'te staan bij de geboorte van een nieuw Europa'.⁸⁰ In mei 1941 ontbonden de nazi's de Internationale School voor Wijsbegeerte omdat zij het als een theosofisch bolwerk beschouwden en daarmee als vijandig aan de eigen ideologie. Het gebouw kwam in handen van de NSB, die er een kaderschool voor de Weerbaarheidsafdeling huisvestte.⁸¹ De verschijning van *De Stem* moest in datzelfde jaar worden gestaakt vanwege de papierschaarste.⁸² *Het Nieuwe Leven*, dat na de opheffing van De Nieuwe gedachte was blijven verschijnen, stopte vermoedelijk om dezelfde reden begin 1942. De uitgave van de opvolger van het *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* tot slot, het *Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, ging door tot in 1944, zij

⁷⁴ Geciteerd in: De Raaij, 'Praktisch idealisme toen en nu' 53.

⁷⁵ De Raaij, 'Door reine liefde waarachtig mens worden' 31.

⁷⁶ Van Driel, 'De Nieuwe Gedachte' 4-5.

⁷⁷ Brattinga, *Theologie van het socialisme* 17.

⁷⁸ Huijsen, *Socialisme als opdracht* 57.

⁷⁹ Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 96.

⁸⁰ Courrech Staal, *De gedifferentieerden* 24.

⁸¹ Van Everdingen, *Zestig jaar Internationale School voor Wijsbegeerte* 33-34.

⁸² Sjoerd van Faassen, 'Een "Algemeen orgaan van hedendaagsche radicale stemmen en stromingen". De oprichting van De Nieuwe Stem tijdens de Tweede Wereldoorlog', *TS. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 21/22 (2007) 43-62, aldaar 43.

het zonder de joodse medewerkers, onder wie Herman Wolf, die - met instemming van Wolfs leermeester en de redactievoorzitter J.D. Bierens de Haan - in het najaar van 1941 uit de redactie waren gezet.⁸³

Hoewel de Tweede Wereldoorlog dus een tegenslag was geweest voor het humanitair idealisme, maakte het aan de humanitaire beweging geen einde. Na 1945 hervatten veel aanhangers hun idealistisch engagement. Felix Ortt bijvoorbeeld, die 78 jaar was toen Nederland werd bevrijd, zou zich tot het einde van zijn leven in 1959 blijven inspannen voor het vegetarisme, het humanitaire onderwijs en het antivivisectionisme. Wel was hij door de oorlogservaring aan het Tolstojaanse ideaal van absolute geweldloosheid gaan twijfelen. Vanwege de holocaust, maar ook vanwege verlies van zijn zoon - die tijdens de oorlog voor de Britse geheime dienst werkte en een van de slachtoffers van het *Englandspiel* was geweest - gaf Ortt toe zich te kunnen voorstellen dat hij, als hij jonger was geweest, had deelgenomen aan het gewapend verzet.⁸⁴ De ex-dominee Johannes Cornelis Wannée, die een van de leidende figuren bij De Nieuwe Gedachte was geweest, hervatte korte tijd de uitgave van *Het Nieuwe Leven*, maar na zijn dood in 1946 ging het blad, dat nu grotendeels door Wannée zelf werd volgeschreven, definitief ter ziele. Carl Mennicke, die het concentratiekamp Sachsenhausen had overleefd, keerde na de oorlog opnieuw terug als voorzitter van de heropgerichte Internationale School voor Wijsbegeerte. Niet meer welkom in het bestuur van de school was G.H. van Senden, omdat hij, zo oordeelde een speciale zuiveringscommissie van de ISVW in 1948 'de nationaal-socialistische gezindheid ten dele beaamde'.⁸⁵ Hoewel hij nog wel welkom was als docent, verbrak Van Senden daarop alle banden met de ISVW.⁸⁶ Hij stierf in 1968, zijn denkbeelden over een religieuze vernieuwing van de cultuur waren toen echter al lang in de vergetelheid geraakt.⁸⁷

Van de religieus-socialistische en religieus-anarchistische centra herrezen alleen de Arbeidersgemeenschap en *Tijd en Taak*. Beide leken het *religieus-socialisme* nu definitief verruild te hebben voor een *christen-socialisme*. Zo wees de Arbeidersgemeenschap in de nieuwe statuten expliciet op de eigen christelijke grondslagen en had de redactie van *Tijd en Taak* de vooroorlogse ondertitel *Religieus-socialistisch weekblad* veranderd in *Onafhankelijk weekblad voor evangelie en socialisme*, omdat verschillende, nieuwe orthodoxe medewerkers van het blad bezwaar maakten tegen de aanduiding 'religieus'.⁸⁸ Dit betekende dus eigenlijk een terugkeer naar de situatie van vóór 1926, toen het tijdschrift nog *De Blijde Wereld. Christen-socialistisch weekblad* heette. In het eerste nummer werd de naamsverandering gemotiveerd met een verwijzing naar 'een belangrijke verschuiving in ons geestelijk leven, meer bewust naar het Evangelie toe'. Benadrukt werd dat 'alleen een klaar en duidelijk, eenvoudig en sterk godsdienstig geloof de harde strijd tegen de machten, die alle menselijkheid bedreigen zal kunnen aanbinden en volhouden.'⁸⁹ Deze onomwonden keuze voor een *christelijk socialisme*, bleek eveneens uit de nieuwe samenstelling van de redactie, die nu door Banning én de orthodox protestantse predikant-verzetsman Jan Buskes werd gevormd.

⁸³ Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid* 217.

⁸⁴ Raaij, 'Wankelende weerloosheid' 36-37.

⁸⁵ Krop, 'Filosofie als levensleer' 41.

⁸⁶ Brandsma en Eskens, 'Afrekening. De ongrijpbare schemerfiguur' 28-31.

⁸⁷ Miskotte, 'Het werk van dr. Van Senden' 409-411; G.H. van Senden. 'Terugblik op 60 jaar filosofisch werken' 16; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* 232.

⁸⁸ Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 158 en 165-166.

⁸⁹ 'Herstel en verandering', *Tijd en Taak* (29 september 1945) 2.

In de eerste afleveringen van *Tijd en Taak* werd hardop getwijfeld of het 'religieus-socialisme' nog wel een taak had in het naoorlogse Nederland. Een doorbraak naar een brede, progressieve volkspartij leek immers met de op handen zijnde oprichting van de Partij van de Arbeid nabij en bovendien probeerde de Nederlandse Hervormde Kerk zich sterker op te stellen als een maatschappelijk betrokken 'volkskerk', zich aan te passen aan de veranderende tijdsomstandigheden en de scheidslijnen tussen orthodoxen en vrijzinnigen te overbruggen, stuk voor stuk vernieuwingen die in *Tijd en Taak* met een groot enthousiasme werden begroet. Aan de situatie van voor de oorlog, toen de religieus-socialisten moesten manoeuvreren tussen een 'sociaal onbewogen kerk en een voor religie ontoegankelijke arbeidersbeweging', leek nu voorgoed een einde te zijn gekomen.⁹⁰ Na een gezamenlijke vergadering van de AG en enkele overgebleven plaatselijke groepen van het Religieus Socialistisch Verbond - dat niet herrees na de oorlog - werd geconcludeerd dat eraan een afzonderlijke religieus-socialistische beweging geen behoefte meer bestond, maar dat er werkgroepen voor 'christendom en socialisme' moesten komen, die binnen de kerken en de socialistische beweging konden meewerken aan de zich voltrekkende kentering.⁹¹

Willem Banning, die tot 1950 de Arbeidersgemeenschap zou leiden, was tijdens de oorlog niet alleen gesterkt in zijn christelijke overtuiging, ook had hij zijn religieus-socialisme verder uitgewerkt tot een personalistisch socialisme, waarbij hij het accent legde op de ontwikkeling van de mens tot persoon en op de individuele verantwoordelijkheid en veel minder op de religieuze eenheidservaring en gemeenschap. In deze jaren kon, zo meende hij, immers onmogelijk nog worden ontkend dat een gloedvolle religie op zichzelf nog geen garantie bood op een gewetensvol, ethisch handelen van de mens.⁹² In 1942 werd Banning geïnterneerd in het gijzelaarskamp St. Michielsgestel, waar hij onder anderen samen met Van der Goes van Naters deelnam aan de discussies tussen vooraanstaande vertegenwoordigers van de verschillende politieke en confessionele stromingen in Nederland over een vernieuwing van het politieke bestel en een mogelijke naoorlogse 'doorbraak'.

In de eerste maanden na de oorlog zou hij een zeer belangrijke rol op het politieke toneel vervullen vanwege zijn voorzitterschap van de Nederlandse Volksbeweging en nauwe betrokkenheid bij de oprichting van de PvdA, die een fusiepartij was van de SDAP, VDB, enkele katholieken en de Christelijk-Democratische Unie. In deze laatstgenoemde partij was in 1926 de Christelijke Volkspartij opgegaan, die in 1920 mede was opgericht door Enka na haar vertrek uit de Bond van Christen-Socialisten. Hoewel Banning de openingsrede op het oprichtingscongres van de PvdA had gehouden en hij als partij-ideoloog aan de beginselprogramma's van 1947 en 1959 een belangrijke bijdrage zou leveren, was hij na de oprichting van de PvdA - ook al was hiermee niet de gedroomde, volledige 'doorbraak' bereikt - van mening dat niet meer in de eerste plaats het socialisme, maar de religie moest worden hervormd. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Vorrink en Van der Goes van Naters, die respectievelijk als voorzitter en fractieleider en later Europarlementariër een belangrijke rol binnen de PvdA zouden vervullen, was Banning ervan overtuigd dat het meest essentiële, geestelijke vernieuwingswerk in de kerk moest worden verricht, dat dit na de verschrikkingen van 1939-1945 zijn voornaamste werkterrein moest zijn.⁹³ Tot aan zijn pensioen in 1953 was hij dan ook vooral

⁹⁰ Ibidem en 'Wat met het religieus-socialisme?', *Tijd en Taak* (6 oktober 1945) 3.

⁹¹ T., 'Taak en plaats van het religieus-socialisme', *Tijd en Taak* (15 december 1945) 7.

⁹² Zonneberg, *Willem Banning* 101.

⁹³ P. Smits, 'Banning en de Hervormde Kerk', in: Bert Barends e.a. ed., *Tussen verstarung en vervlakking. Een portret van Willem Banning* (Goor 1988) 31-35, aldaar 32-33; Van Wirdum-Banning, *Willem Banning* 148; Wilzen en van Biemen, *Samen op weg* 165 en 168.

werkzaam in het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk en de - met deze kerk verbonden - stichting 'Kerk en Wereld'. Daarnaast spande hij zich - net als later Van Holk - in voor een nauwere samenwerking tussen de verschillende christelijke richtingen binnen de oecumenische beweging. Ook voor veel andere aanhangers van de AG en redactieleden van *Tijd en Taak* leek de hoogste prioriteit nu te liggen bij het christendom en de veranderingen binnen de Nederlands Hervormde Kerk, al bleven er tussen enerzijds de AG en *Tijd en Taak* en anderzijds de PvdA sterke dwarsverbanden bestaan.⁹⁴

Er waren echter ook religieus-socialisten die zich na de oorlog niet meer goed thuis voelden bij *Tijd en Taak*, dat prangende verzoeken om zich in plaats van op het christendom op een universele religie te richten, negeerde, noch bij de Arbeidersgemeenschap, die in deze jaren kampte met een sterk teruglopend ledenaantal.⁹⁵ De verwijdering tussen de christelijke en de - naar verhouding steeds kleiner wordende groep - humanitair idealisten met een algemeen religieuze oriëntatie zette zich na de Tweede Wereldoorlog versterkt voort. Het gevoel van ontheemding van deze laatste groep werd nog verder versterkt doordat de SDAP, die in het interbellum aan veel religieus humanisten een 'geestelijk onderdak' had geboden, opging in de PvdA. Hiermee was een paradoxale situatie ontstaan: enerzijds verlangden de humanistisch georiënteerde humanitair idealisten vanzelfsprekend naar het ontstaan van een brede, progressieve volkspartij, anderzijds brachten de mogelijke concessies aan de confessionelen, die voor de totstandkoming van een doorbraak vereist waren, een gevoel van onbehagen met zich mee. Dit laatste gold uiteraard óók voor de ongodsdienstige humanisten binnen de SDAP. Zo moesten zij bijvoorbeeld met lede ogen aanzien hoe protestantse en katholieke aanhangers van de Nederlandse Volksbeweging luidruchtig bezwaar maakten tegen een erkenning van het 'humanisme', naast het 'christendom', als geestelijk fundament van de NVB.⁹⁶ Met de totstandkoming van de PvdA leek de vanzelfsprekende band tussen onkerkelijke humanisten en de sociaal-democratie dan ook te zijn doorsneden.

Zowel partijleden met een algemeen religieuze als met een ongodsdienstige humanistische overtuiging hadden het gevoel dat er door de komst van deze nieuwe politieke partij een leemte was ontstaan, die kon worden opgevuld door een nieuwe politiek-neutrale, levensbeschouwelijke humanistische organisatie.⁹⁷ Zij werden in deze veronderstelling gesterkt doordat de NVB haar oorspronkelijke aspiratie om niet alleen een politieke, maar ook een geestelijke vernieuwing te realiseren niet had waargemaakt en zich in de praktijk hoofdzakelijk op de politiek - de voorbereidingen van een fusie - had geconcentreerd, terwijl ook de geestelijke crisis, die in de ogen van velen mede tot de Tweede Wereldoorlog had geleid, dringend om een oplossing vroeg. Voor het humanisme als levensbeschouwing leek hierbij een heilzame rol te zijn weggelegd.⁹⁸ Een week na de totstandkoming van de PvdA werd het Humanistisch Verbond (HV) opgericht. In de beginselverklaring werd het 'humanisme' enigszins religieus omschreven als een 'levens- en wereldbeschouwing, die zich, zonder uit te gaan van het bestaan van een persoonlijke godheid,

⁹⁴ Huijsen, *Socialisme als opdracht* 102, 105-107 en 110; Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg* 123-124 en 129.

⁹⁵ Van Wirdum Banning, *Willem Banning* 182; Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging* 263.

⁹⁶ Carla van Baalen, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling. Over de oprichting van het Humanistisch Verbond (1946)', in: Peter Derkx e.a. ed., *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland 1850-1960* (Hilversum 1998) 147-161, aldaar 155-156.

⁹⁷ Tjeerd Flokstra en Sjoerd Wieling, *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond 1946-1986* (Zutphen 1986) 21-22.

⁹⁸ Van Baalen, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling' 149 en 152-154.

baseert op de eerbied voor de mens als bijzonder deel van het kosmisch geheel'.⁹⁹ Hoewel het HV in politiek opzicht neutraal wilde zijn, behoorde het in de beginjaren, tegen wil en dank, onmiskenbaar tot de socialistische 'zuil'. De meeste bestuursleden waren uitgesproken sociaal-democraten en ook de aanhangers werden vooral onder de oude SDAP-leden gezocht.¹⁰⁰

Tussen het HV en de cultuurkritische, humanitaire beweging, die in het interbellum sterk met de sociaal-democratie verweven was geraakt, bestond eveneens een zekere continuïteit; een onderwerp dat buiten het bestek van deze studie valt en verder onderzoek verdient. Zo wordt in de literatuur De Nieuwe Gedachte als 'voorloper' van het Humanistisch Verbond aangemerkt, waren de literatuurcritici en oud-medewerkers van respectievelijk *Tijd en Taak* en *De Stem*, Garnt Stuiveling en Johannes Tielrooy, betrokken bij de oprichting van het HV en zou het oud BRAC-lid Bep Max lange tijd deel uitmaken van het hoofdbestuur.¹⁰¹ Bovendien zou een groot aantal religieus-socialisten de Arbeidersgemeenschap voor het HV hebben verlaten en is gesuggereerd dat een omvangrijke groep van voormalige lezers van *De Stem* zich bij het verbond had aansloten.¹⁰²

Dirk Coster zelf sloot zich niet aan bij het Humanistisch Verbond. Tijdens de bezettingsjaren was hij lid geworden van de Kultuurkamer en ontving hij subsidie van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, zonder hiervoor overigens na de oorlog te worden veroordeeld.¹⁰³ Niet duidelijk is welke motieven of omstandigheden Coster, die voor de oorlog het fascisme zo fel had bestreden, precies hiertoe brachten. De communistische schrijver en oud-medewerker van *De Stem*, Theun de Vries (1907-2005), meende dat Costers 'houding tijdens de bezettingsjaren [...] niet bijster voorbeeldig' was geweest, maar was bereid hem 'zijn zwakte' te vergeven 'op grond van veel lichamelijk onwelzijn, een intellectuele afkeer van handelend optreden of de tegenzin van de oudere mens om zich als onderduiker door de oorlog heen te moeten slaan'.¹⁰⁴ Hoewel Coster ook na 1945 bleef publiceren, zij het vaker in Vlaamse dan in Nederlandse periodieken en hij in 1952 geëerd werd met een eredoctoraat van de Universiteit van Amsterdam, kon hij bij de naoorlogse, nieuwe generatie schrijvers geen aansluiting vinden.¹⁰⁵ Tekenend is dat *Uren met Dirk Coster*, waarvan Eduard Du Perron - die net als Menno ter Braak in de meidagen van 1940 was gestorven - zich in 1938 had gedistantieerd, na de oorlog opnieuw werd uitgegeven.

Bij de oprichting van *De Nieuwe Stem* in 1946 door zijn vriend Anthonie Donker, die na de dood van Havelaar de tweede man bij *De Stem* was geweest en het literaire bijblad *Critisch Bulletin*

⁹⁹ Geciteerd in: Peter Derkx, *H.J. Pos 1898-1955: objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (Hilversum 1994) 339.

¹⁰⁰ Humanistisch Verbond-voorzitter Jaap van Praag dacht dat de aanhang in het bijzonder gerekruteerd kon worden uit 'het vroegere Instituut voor Arbeidersontwikkeling, natuurvrienden, VARA, AJC'. Pas in 1947 werd met de nodige moeite een liberaal bereid gevonden om zitting te nemen in het HV-bestuur. In: Van Baalen, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling' 160-161; Flokstra en Wieling, *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond* 17 en 24-25.

¹⁰¹ Flokstra en Wieling, *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond* 15; P. Thoenes en P.B. Cliteur, 'De humanistische traditie in Nederland: achtergrond, positie, perspectief', in: S.W. Couwenberg ed., *Op de grens van twee eeuwen. Positie en perspectief van Nederland in het zicht van het jaar 2000* (Kampen 1989) 30-39, aldaar 32; Van Driel, 'De Nieuwe Gedachte' 4-5. Ook de vrijdenkersvereniging de Dageraad (waarvan een groot aantal ongodsdienstige HV-leden voor de oorlog lid was geweest) wordt vaak als voorloper van het Humanistisch Verbond beschouwd.

¹⁰² Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging* 263; Van Leeuwen, *Nederlandse auteurs van vijf generaties* 75.

¹⁰³ Van Faassen 'Coster, Dirk (1887-1956)'; Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie I* (Amsterdam 1988) 142 en 484.

¹⁰⁴ Geciteerd in: Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* 142.

¹⁰⁵ Oomes, 'Dirk Coster 1887-1956' 390-391.

onder zijn hoede had gehad, was hij - óók vanwege zijn lidmaatschap van de Kultuurkamer - niet betrokken.¹⁰⁶ Naast Donker bestond de redactie uit de antropoloog Jan Petrus Benjamin de Josselin de Jong (1886-1964), de bekende verzetsman Henk van Randwijk (1909-1966) en drie bestuursleden van het Humanistisch Verbond, namelijk de filosoof Henk Pos, Jan Romein en de latere PSP-oprichter Oene Noordenbos (1896-1978). In het eerste nummer verklaarden zij dat *De Nieuwe Stem* in de traditie stond van de oude *De Stem* 'die voortgekomen uit de vorige oorlog onder Dirk Costers leiding in de afgelopen decennien de tolk der humanistische traditie is geweest'. Ook *De Nieuwe Stem* was geboren uit een verschrikkelijke wereldoorlog en stond in het teken van het verlangen naar meer 'menschelijkheid' en een herstel en vernieuwing van de Europese beschaving. Tegelijkertijd onderstreepte de redactie: 'juist omdat wij ons bewust zijn van de diepe insnijding door de oorlog teweeggebracht, beseffen we dat de Nieuwe Stem vooral meer moet wezen dan een boven de realiteiten zwevend, in de ijltte verklindend geluid, en dat wij meer dan ooit bedacht dienen te zijn op voeling houden met die realiteiten.' Al wilden de redactieleden van *De Nieuwe Stem* zich op deze manier nadrukkelijk onderscheiden van Costers zweverige reputatie, waartegen Du Perron vijftien jaar eerder zo meedogenloos had gefulmineerd, in feite bevestigden ze met hun constatering dat het 'idealisme van humanistische inspiratie [...] niet opnieuw tot machteloosheid gedoemd' mocht blijken, de boodschap die vooraanstaande humanitair idealisten als Coster, Banning, Van Holk al in de jaren dertig hadden verkondigd.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Van Faassen 'Coster, Dirk (1887-1956)'. Over de oprichting van *De Nieuwe Stem* ook: Van Faassen, 'Een "Algemeen orgaan van hedendaagsche radicale stemmen en stroomingen"' 43-62.

¹⁰⁷ N.A. Donkersloot e.a. ('redactie'), 'Aan de lezers', *De Nieuwe Stem* (1946) 1-5, aldaar 3.